

HEXERI I DALUM 1651

Af Hans H. Fussing

Den, der gennemblader tingbøger fra det sextende og syttende aarhundrede, møder gang paa gang de uhyggelige hexeprocesser og trolddomssager, som dengang hærgede landet, og som er et av de tristeste udslag av religiøs fanatisme og stupid overtro. Kun sjældent forekommer der blot en enkelt hex eller en isoleret sag om trolddomskunster. Snarest kan man sige, at der er tale om aandelige epidemier, der fik næring av hexenes, ofte ved tortur fremkaldte tilstaaelser og angivelser av andre besatte kvinder eller — sjældnere — mænd. En længere redegørelse for hexeprocesser vil her føre alt for vidt, og iøvrigt findes der ikke nogen samlet videnskabelig redegørelse for fænomenets rasen i Danmark, men kun en lang række enkelte sager er der gjort rede for. Den grundigste skildring fra Fyn er *Villads Christensens*: „Hvorledes en Hekseproces kommer i Gang“ i Arkiv og Museum I, der omhyggeligt skildrer en hexeepidemi fra Agernæs birk, som begyndte i 1622 og varede i flere aar. Et ejendommeligt eksempel fra Fyn paa tidlig nøgternhed overfor hele trolddomsfænomenet — 1649 — findes omtalt i Svendborg Amts Aarsskrift 1934.

En samlet fremstilling av hexevæsnet i Danmark vil kræve forudsætninger av meget forskellig art — teologi, jura, historie og psykiatri, og emnets triste og uhyggelige karakter kan næppe kaldes tiltrækkende, men saa længe en saadan redegørelse ikke findes, kan det vel have sin berettigelse at fremdrage nyt stof, ikke mindst naar det, som den her behandlede sag, indeholder enkelte særprægede momenter.

Kilderne til det efterfølgende er nogle tingsvidner av Dalum birke-ting og Fynbo landsting, der ligger i Dalum klostres lensregnskaber, hvor de er brugt som regnskabsbilag for at godtgøre, at lensmanden har haft udgifter til de dømtes henrettelse og ikke har kunnet faa disse refunderet fuldt ud av de henrettedes boer. Disse udskrifter faar

en selvstændig kildeværdis, fordi de paagældende tingbøger er gaaet tabt.¹

I en gaard paa ca. 7 td. hk. — Dyred kaldet — i Ubberud sogn sad i hvert fald fra 1639 en bonde ved navn *Lauritz Pedersen*, der dog som regel kaldtes *Lars Dyred* efter sin fæstegaard, som hørte under Dalum kloster len. I 1651 eller 52 var han imidlertid kommet galt av sted, idet han, hans kone *Anne* og hans bror var under tiltale for tyveri. Hvordan det gik konen, kan ikke ses, men broren blev henrettet, og Lars selv sad i februar 1652 fængslet paa Dalum kloster. Skønt han var lænket med en bolt om begge ben, og denne var fastgjort til en bjælke i det taarnrum, hvor han sad, lykkedes det ham natten til den 20. februar at rykke den stolpe, han var lænket til, ind i hullet til sig, og slæbende den og alt jærntøjet med sig gik han ud av taarnet og ind i et brænderum, hvor han brækkede en vindueskarm løs. Han krøb saa gennem aabningen ud av klosterbygningen og steg over kirkegaardens gærde og fik ved at sætte boltens fast i kirkeristen² brækket laasetøjet itu, saa han blev befriet for sin tunge byrde og kunde flygte ud i vinternattens dækkende mørke.

Hans flugt blev imidlertid hurtigt opdaget, og lensmanden *Iver Vind* til Nørholm lod sin skriver *Mads Vistesén* og to karle *Christian Madsen* og *Lauritz Nielsen* sætte efter ham til hest og med en hund. I Ravnebjærg, kun en milsvej fra Dalum, fangede de synderen, som de anbragte bag i en vogn, hvor de oven i købet satte en mand, *Hans Jørgensen* fra Ravnebjærg, til at passe paa ham, mens drengen *Peder Christensen* kørte hestene og de tre ryttere holdt sig ved siden av vognen. Skønt Lars Dyred saaledes var under skarp bevogtning, gjorde

¹ Dalum klostres lensregnskaber 1652/3. Se under stedsmaal, sagesfald og adskillige udgifter. De nævnte gaardes størrelse og fæstere fremgaar av jordebøgerne.

² Kirkeristen laa over en grube foran laagen i kirkegaardsmuren, og avstanden mellem jærnstængerne var saa stor, at kreaturer ikke kunde træde paa den uden at faa benene i klemme, saa de hindredes i at løbe ind paa kirkegården.— Se Kai Uldall: Kirkerist, i Fra Arkiv og Museum, serie 2, bd. 1, s. 407 ff., og Fortid og Nutid IV, s. 223.

han efter vogternes beretning alligevel et forsøg paa ved trolddomskunster at forvirre vagtmandskabet, saa han kunde stikke av.

Ligesom de var kørt ud av Ravnebjerg, saa vogterne, at der var „gloendis ild“ i nogle baand i Mads Vistesens hue, saa de hang brændende ned foran hans ansigt, og siden slog ilden ud av en stok, karlen Christian havde i haanden. Mads blev nu klar over, at „der var ondt for haanden“, og bød dem trække deres kaarder, men da kunde de „øjensynlig“ se, at der var tændt en lue lige ved et lys paa enden av deres degner, og det glimtede siden ned til fæstet. I det samme kunde drengen, der var kusk, ikke faa hestene til at gaa, skønt de var paa jævn vej, og karlenes heste vilde heller ikke ud av stedet. Mads havde derimod bedre herredømme over sin og fik den vendt mod vognen og raabte til Lars Dyred: „Mener du, din aand, at du med denne din spøgeri vil undvige vores hænder?“ Det svarede Lars ikke paa, og Mads slog til hestene, saa de gik frem, men i det samme saa de andre, at Mads „skindbarlig“ brændte, som han havde været en lue, og hunden tudede og skreg.

Djævelskabet forsvandt nu for en tid paa nær en lue paa hver degen, men da de kom ned ad bakken, standsede hestene igen og vendte vognen tværs over vejen, og da følte de alle, som de var i søvne eller besvimet. Mads slog igen til hestene, saa de gik frem, mens luerne slog ud av kaarderne, og han sagde til Lars Dyred: „Regerer endnu den slemme aand dig? Mener du, din gamle skælm, at du saa vil undvige os, efterdi vi av gud og øvrigheden er befalet at føre dig paa de steder, som du tilbørligen for din misgerning kan blive straffet?“ Saa holdt trolderiet op, og efterhaanden blev det da osse lyst; kun saa de ilden fare fra vognen ind i et gærde, da de kom hjem paa klostermarken.

Selv om Lars Dyred oprindelig havde været under tiltale for tyveri, og skønt der nu efter vogternes vidnesbyrd ikke kunde være tvivl om, at han var en troldkarl, blev han ved birketinget foreløbig kun tiltalt for den alvorlige forseelse at have brudt og brækket kongelig majestæts mure og jærn og om nattetide bestøget kongelig majestæts mure.

Da Gaardsretten³ bestemte, at den, der besteg kongens med mur befæstede hus, skulde miste livet, var der ingen tvivl for birkefogeden *Rasmus Rasmussen* i Stærmose og de otte nævninge, og 5. marts 1652 blev Lars Dyred dømt fra livet. Lensmanden appellerede sagen til stadfæstelse, og landsdommeren *Henning Powisch* tiltraadte saa dommen 31. marts, da Lars Dyred, som mødte løs og ledig for landstinget, „intet vidste eller havde sig til erklæring at fremlægge“, men vedstod sin tidligere bekendelse.

Ganske vist var det en alvorlig forseelse at bryde ud av kongens fængsel, men den kunde ikke medføre baalstraf, der kun anvendtes for hexeri, men da lensmanden søgte udlæg for sine udgifter ved hans henrettelse i hans bo, hedder det udtrykkelig i tingsvidnet om de fire vurderingsmænd, der 2. september 1651 vurderede hans og hans kones bo, at Lars Dyred er svoret til baal og brand. Boet var nu ringe, for da kreditorerne havde faaet deres, var der kun en lille stud tilbage til lensmanden, og den vurderedes blot til 4 rdl., og det kunde ikke dække omkostningerne ved henrettelsen, der havde beløbet sig til 12 rdl. *Ole Jensen* fæstede hans gaard for det ret høje stedsmaal 80 rdl.

Den følgende sag viser desuden, at Lars havde udtalt sig yderligere om sine trolddomskunster. Under den her beskrevne sag havde han vel tilstaaet sin flugt, som jo var evident, men han havde nægtet at kende noget til de overnaturlige foreteelser, som Mads Vistesens og hans fæller havde beskrevet. Helt benægte sin forbindelse med den onde gjorde han derimod ikke, for da han 21. april og 28. maj 1652 udtalte sig om Karen Letts hexekunster, viste han ikke blot et fyldigt kendskab til dem, men han mente selv at have været med, da hun og de andre hexe og troldkarle samledes Valborg nat — d. 30. april. Lars Dyred er blevet brændt, og maaske er det netop under forhørene over ham for trolddom, at man er blevet klar over, at det osse var rent galt fat med Karen Lett.

³ 1562 9/5 prgf. 8.

Karen Lett havde været gift med *Hans Hansen Lett*, der i hvert fald fra 1639 sad paa en meget stor gaard i Sanderum, nemlig 13—14 td. hk. Formodentlig døde han 1649 eller 1650, for da blev gaarden fæstet for 70 rdl. av *Knud Madsen*. Det siges ganske vist ikke, at han da var død, men kun at han tilforn boede paa gaarden, og ved overdragelsen levede han endnu. Imidlertid optræder han slet ikke for konen under processen, saa hun har formodentlig da været enke. Under processen mod hende lod lensmandens fuldmægtig 24. April 1652 præst og menighed i Sanderum spørge om, hvordan hun havde skikket sig, og hr. *Niels Bang*⁴ svarede da, at hun i hans tid — han blev kapellan her 1639, sognepræst 1643 og i 1663 biskop over Fyns stift — altid havde haft rygte for en arrig trolddjævel, og sognemændene udtalte sig paa en lignende maade. Andre vidner havde osse længe haft hende mistænkt for trolddom, men ingen havde aabenbart vovet at rette en direkte beskyldning mod hende, før Lars Dyred fremkom med sine opsigtsvækkende udtalelser.

Lars Dyred var i forhør paa Dalum kloster d. 21. april 1652, og han erklærede da overfor sognepræsten, birkefogeden og landstingshøreren *Jørgen Naur*, at *Karen Lett* var en troldkone, der havde en „dreng“, d. v. s. en slags hjælpende djævel, der hed *Quistus*, og med ham havde hun Valborgnat været paa „Tyrsbjærg“,⁵ da de andre hexe forsamledes med deres „drenge“. Hun havde benyttet sin magt til at forgøre *Poul Nielsens* kvæg i Sanderum, saa han mistede to høveder, og unge *Anders Lauritzens* kvæg havde hun osse forgjort og derved skilt ham ved mange høveder.

Herved og ved ovennævnte forklaring av præst og sognemænd blev det klart, at man uden større risiko kunde rette beskyldninger mod *Karen Lett*, og 14. maj stod da *Maren Christoffersdatter*, salig *Mads Bødkers* frem paa tinget og beskyldte hende for at have forgjort *Mads Bødker*, hvad allerede han havde udtalt før sin død. For en 8—9 aar

⁴ Om ham se iøvrigt Hist. Aarb. f. Odense Amt 1931 s. 130 ff.

⁵ Der ligger en høj, Tyrsbjerg, ved Villestofte i Paarup sogn ved Odense.

siden kom Mads Bødker en dag ind i Karen Letts stue og krævede hende for nogle penge, hun skyldte ham. Da han satte sig ned paa en stol, gik Karen hen til ham og rykkede nogle haar ud av hans skæg og gik med dem ind i et andet kammer.⁶ Strax faldt Mads Bødker i en hæftig sygdom, saa syv tænder raadnede ud av hans mund og 28 løse ben brød ud av hans hovede.⁷ Derfor maatte han begive sig til Odense hospital, der iøvrigt ikke var et sygehus i vor forstand, men en lemmestiftelse, og der døde han av samme sygdom, og for den beskyldte hun nu Karen Lett. Karen vedgik, at hun havde trukket skæghaar ud av Mads Bødkers hage, men dersom hun var skyldig i de trolddomsbedrifter, Maren beskyldte hende for, bad hun gud, at der her for retten maatte ske aabenbarlig jertegn paa hende. Saa snart hun havde udtalt disse ord, faldt hun i en hæftig „ristelse och beffuelse“, saa hun næsten var ganske sammenbøjet, og saa sprang hun op og ned paa jorden og kunde slet ikke tale, førend Mads Vistesens og flere godt folk bad fanden vige fra hende i Jesu navn, da kom hun strax til sin forrige skik igen. Denne uhyggelige scene har sikkert virket ganske overbevisende paa de tilstedeværende, og de følgende vidner bestyrkede da osse mistanken mod hende ved at berette mærkelige ting om forholdene i hendes hjem.

Boel Christensdatter, der havde været tjenestepige hos Karen Lett, fortalte, at da hun en dag fejede stuegulvet, fandt hun under en kiste to menneskers hovedpander, og da hun spurgte Karen, hvad hun brugte dem til, lød svaret: „Hvad hus de ligger udi, skal ingen tyve stjæle i!“ Det var en almindelig overtro, at der knyttede sig magisk kraft til menneskelige skeletdele, og Karen Lett havde da heller ikke nøjedes med de to kranier, for det følgende vidne, som var den fæster *Knud Bunde*, der havde overtaget hendes mands

⁶ Det var en almindelig tro, at naar man anbragte en del av en persons haar eller negle i en dukke og gav denne dukke personens navn og saa brændte, nedgravede eller mishandlede dukken, saa vilde den, dukken var opkaldt efter, blive ramt av sygdom eller andre ulykker.

⁷ Hvis Mads Bødker har været syfilitiker, kan en saadan udskydning af benstumper have fundet sted paa et fremskredent sygdomsstadium.

gaard, fortalte, at da han skulde rykke ind i huset, stod Hans Lett og skovlede noget jord ud av et kammer, og derimellem saa Knud en del smaa ben og et kranium. Han spurgte, hvad det var, og Hans Lett gav det macabre svar: „Kanske her er et barn nedsat.“ Senere fandt Knud to andre kranier under Karens datters seng, og efter at Karen Lett var blevet anklaget for trolddom, havde han og Lauritz Udrider paa Dalum fundet en hovedpande under en fodkiste i Karens kammer. Retten spurgte nu Karen, hvad hun havde brugt disse ben til, men hun kunde intet svar give. Mærkeligt nok blev hun ikke spurgt, hvor hun havde dem fra, for de kan jo ikke siges at høre med til det almindelige indbo i en bondegaard.

De næste to vidner var av en lidet paalidelig karakter, idet de intet selv vidste, men kun udtalte sig om, hvad de havde hørt av en anden. Under en normal proces vilde de strax være blevet forkastet, idet den, der kun vidnede om en andens mund, overhovedet ikke regnedes for brugbar som vidne. Her har man tilsyneladende ikke fulgt dette lovbestemte — og prisværdige — princip, idet *Mads Pedersen*, der aaret før havde fæstet en øde gaard i Sanderum, fortalte, at en gammel kvinde *Johanne Ivers*, der havde boet i hans gaard forud, berettede, at hun altid troede Karen ilde, fordi hun havde lovet hende ondt. Johanne frygtede derfor altid, at Karen vilde forgøre hende, og da hun en dag gik fra kirke efter Karen og saa, at hun traadte over en stente, blev hun bange for, at Karen havde slængt noget djævelskab i stenten at forgøre hende med. Hun vilde nu forsøge, om det forholdt sig saadan, og gik hjem og hentede en høne, som hun slæbte over stenten. Strax blev hønen saa bister og galen, at den rev fjerene av sig, saa vidt den kunde naa, og spræng op og ned, saa det var et stort „mirachell“, at se paa den. Saadan var hønen i to dage, men saa døde den ossc. Skønt en anden bonde vidnede det samme om Johanne Ivers, maa historien om den hysteriske høne vist henvises til fantasiens, for ikke at sige løgnens, verden, hvadenten det nu er Johanne eller de to Sanderumbønder, der har haft en noget livlig indbildningskraft.

En lignende andenhaandshistorie berettede *Anders Lauritzen* fra Sanderum, der fortalte, at hans formand i gaarden *Hans Jørgensen* havde berettet for ham, at da han en dag gik hjem fra kirke, blev han meget syg, hvad han aldrig før havde været, og han mente da, at Karen Lett havde forgjort ham, for de havde aldrig vel kunnet forliges.

Endelig mødte alle mænd av Sanderum og Højme og vidnede, at saa længe de havde været i sognet, havde Karen haft ord og rygter for spøgeri og trolddom, altsaa en gentagelse av, hvad de tre uger før havde sagt i kirken. Alle disse vidnesbyrd blev nu foreholdt Karen, men hun kunde intet svare.

Trods vidnerne og det dramatiske jertegn havde man altsaa intet faaet ud av Karen Lett selv, og det, hun tilstod i det næste forhør d. 28. maj, var meget beskedent. Overfor sognepræsten og lands-tingshøreren indrømmede hun, at hun i lang tid havde kunnet „signen og smaa læsning“, og at hun havde signet Jens Basses hustrus finger for edder. Nu var signen og manen forbudt, men det straffedes dog kun med tab av hovedlod og forvisning fra kongens riger og fyrstendømmer, saa for at Karens liv kunde være i fare, maatte der mere til.⁸ Man forhørte derfor igen Lars Dyred, der dels vedstod sin forrige bekendelse vedrørende Karen Lett, dels erklærede, at han paa „Tyrstbjærg“ havde set hendes „dreng“, den slemme skælm, snart i en stor hunds lignelse, snart som en kalv. Hvordan han *saa* kunde vide, at det netop var hendes ven Quistus, er jo ikke godt at vide, men da han direkte spurgte Karen: „Erindrer I, hvordan I kom til os paa Drøyesbjerg⁹ med jeres dreng, da vi alle forsamledes og fulgtes ad til Tyrstbjærg og der besluttede at forgive kvæget?“ saa svarede Karen, ja, det var sandt.

Nu forelaa der altsaa en tilstaaelse, men da Maren Bødkers paa samme ting stod frem og gav last og klage paa hende, at hun havde

⁸ Chr. IV.s store reces av 27. februar 1643. 2. bog, kap. 28.1.

⁹ Høj i Sanderum sogn.

forgjort Mads Bødker og var en vitterlig og aabenbarlig troldkvinde, spurgte Karen, hvo der vidste, om der skete hende uret eller ej, og dersom hun blev brændt, skulde flere gaa samme vej.

Heldigvis synes Karen nu ikke at have gjort alvor av denne trussel om at angive andre, et fænomen, der er saa uhyre almindeligt i hexeprocesserne. Disse angivelser var vel oftest en følge av den tortur, som hexen, naar hun var blevet overbevist om at være en vitterlig troldkone, tit blev underkastet, men i denne sag er der intet, der tyder paa, at Karen Lett er blevet pint. Da Anders Lauritzen rejste sin beskyldning mod hende for at have forgjort hans kreaturer, siges det udtrykkelig, at hun „upinlig“ har vedgaaet sit hexeri.

Sagen gik nu sin almindelige gang. Karen Lett blev lovlig stævnet og fik tilbud om at sværge sig fri, men det erklærede hun ikke at kunne gøre.¹⁰ Et kirkenævn blev udtaget, og d. 18. juni svor det hende til baal og brand. Lensmandens fuldmægtig appellerede dommen til stadfæstelse ved landstinget, og her mødte Karen Lett d. 4. august 1652 løs og ledig og gjorde ingen erklæring mod sin forrige bekendelse, men vedgik, at hun havde omgaaedes med signeri. Landsdommeren fandt da, at det var bevist, at hun langsommelig tid havde øvet troldomsbedrifter og ved saadanne ukristelige gerninger havde skadet sine jævnkristne og næste paa helbred og kvæg, og stadfæstede derfor kirkenævningenes ed.

Kort efter blev hun saa brændt, og de 14 rdl., som hendes henrettelse kostede lenet, søgte lensmanden forgæves inddrevet hos hende og hos anklageren Maren Bødkers. Karen Lett havde i langsommelig tid gaaet omkring og betlet sin føde, og Maren Bødkers var osse en fattig betler uden egne midler, saa kronen maatte bære omkostningerne ved rettens gang.

*

*

*

¹⁰ Jyske lov. 3. bog, 69. kap., citeres i sagen. Sml. forordn. av 12. okt. 1617.

Det er vanskeligt paa det bevarede grundlag at give en naturlig forklaring paa alle de mærkværdige foreteelser, som vidnerne mente at have oplevet. Saa fastgroet som forestillingen om onde magters indgriben i det daglige liv var, er der dog grund til at antage, at vidnerne i almindelighed selv troede paa det, de fortalte, og i mange tilfælde har hexene sikkert selv været overbevist om deres gerningers magiske karakter. Naar fem vidner paastaar at have set flammer slaa ud av personer og genstande under fangetransporten fra Ravnebjerg til Dalum, saa *kan* det jo være, at fangen virkelig har haft evne til at suggerere sine vogtere og har haabet paa, at han under den almindelige forvirring kunde stikke av. Flammerne paa kaarderne *kan* have været maanelysets blinken paa de blanke klinger i den mørke vinternat, og menneskenes nervøsitet *kan* have forplantet sig til hestene. I hvert fald er det ganske djærvt av Mads Vistesens at dundre imod troldkarlen, da han næppe har været mindre overbevist om de onde magters existens end sin samtids mennesker iøvrigt.

Lars Dyreds beretning om farten til Tyrnsbjerg, formodentlig en lokal form for fortællingerne om hexesabbatten paa Bloksbjerg eller Tromskirke, er jo en slem gang fantasteri, men *maaske* har han set, at han ikke kunde redde sig selv og har saa i desperation trukket den arrige Karen Lett med sig. Indholdet av hans tilstaaelse hører iøvrigt til det faste inventar i hexenes beretninger.¹¹

Det ejendommelige ved Karen Lett er, at *selv* har hun kun tilstaaet den dog forholdsvis uskyldige signen, der endda kun var gjort for at hjælpe en syg, men maaske er hun blevet mør under fængselsopholdet, maaske har hun anset et forsvar for haabløst og har blot ønsket at faa en ende paa det hele. Paa grund av akternes sparsomme meddelelser er det vanskeligt at danne sig en sikker mening om hendes krampeanfald for retten. Da hun omtales som arrig, og da epilepsi undertiden medfører ubehagelige karakterforandringer hos patienten, er det muligt, at hun er epileptiker, men snarere er der vel tale om

¹¹ Se Feilbergs jyske ordbog under Tromskirke.

et hysterisk anfald udløst ved den højspændte situation. Hun synes nemlig ikke at have slaaet sig, da hun faldt om, hvad hysterikere aldrig gør, og anfaldet standsedes ved Mads Vistesens kraftige tiltale, ligeledes et for hysteriske anfald karakteristisk fænomen.¹²

Man kan finde den overtro, der ligger bag hexeprocesserne, latterlig, man kan harmes over det væv av sladder og rygter, der her som saa ofte dannede stemningsbaggrunden for den enkelte sag, og man kan gribes av det sørgelige og grusomme i de stakkels, tit syge menneskers skæbne, men ett lille forsonende træk er der dog undertiden i samfundets haarde greb paa hexene: meget ofte troede hexe og troldkarle virkelig selv paa, at de ved deres magiske handlinger kunde skade deres medmennesker. Den onde vilje var til stede, og den fik sin, ganske vist urimelig haarde straf.

¹² For vejledning paa dette felt takker jeg læge *Erik Trier*.